

e-mail:shyntuva@mail.ru

Иштидел-политиктиг солун

Айлаң **МОНГУИ**

Хүннүн чугула айтырыы

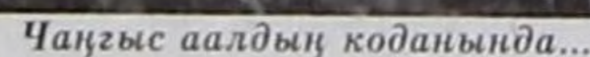
Республикада малдың уксаажыдылгазын улам-на
мүждер сорулга-биле күрүне албанан тургузарын
ың Чазаа шиитпирлээн. Ындыг албан чери
үсекчи эрге-чагырга органының тургузуунга кирер
эрзи көрдүнген. «Мал-маганның уксаажыдыл-
зының дугайында» республика хоойлузунга өс-
рилгелерни киирериниң дугайында доктаалга ТР-
ң Чазааның Даргазы Ш.Кара-оол атты салып, ооң
таныышкынын хыналдага алырын чогуур
таннарга дааскан.

ялгу үеде малдың чүгүле баш
өстүрүп алып дээн ажил
н уксаазын болгаш оон
тулуг чоруунун шынарын
ырынга чедирген. Ылангыя
олгаш өшкү өстүрер ажил-
да байдал нарыыдап, мал-
хевирлери-биле ажилдын
турунга чедер чакканы —
ыыл. Ынчангаш малдың
улуг чоруун көвүдедип, оон
н экижидери-биле ажил-
Көдээ ажил-агыг яамы-
специалистери сөөлгү үш
дургузунда чорудуп кел-
р-ниң көдээ ажил-агыг
В.Ендан дыңнаткан.

әулетпұр комплекизин
ри-биле чыл санында ооң
дырышкынының хемчээ-
ттырып турары — ооң бир
алы. Акшаландырыыш-
ол көргүзүү үш чыл

бурунгаар 5 катап улгаткан турган болза, оон дараазында чылын 8 катап, ам бо чылын ол 10 катап өскөн. Республикада тус черниц малын — чолдак дүктүг, калбак кудуруктуг хойларны, совет дүктүг өшкүлөрнү, тыва аъттарны, сарлыктарны болгаш ивирлени, өстүрер 23 ажил-агый база 2 репродукторну тургускан. «Совет» үелер соонда ара октаттыгнан турган малдың боозадылга ажылын катап эгелээринге улуг салдарны ол талазыиле тускай программаны хүлээп алганы дегимче болган.

Бо чылын республика бюджетинден аңгылаан 16 млн. рубльге уксаалыг 200 баш аныяк бода малды садып, ажил-агыйларда быжыглаан. Эрге-чагырганың со эгелээшкини фермерлерниң со-нуургалын хаара тудуп, уксаажы-дылга херээн хөгжүдөр талазын-

биле программаның кады ақшалан-
дырышынынга киржир күзел-
диглерге деткимчени көргүзерин
азап турар.

Республикага уксаажыдылга
херзэн ушкарып-башкарар боттун
төлззлеттирген органын тургузуп
алыры мал ажил-агыйында селек-

ция ажлын катап эгелээринг федералдыг төлөвилелдерни болгаш оон саң-хөө деткимчезин ап болур органы бээр.

Албан-езузунуң медээлери

БЮДЖЕТ ЛЕВИЛЕЛИН РАМЕНТИЖЕ КИИРЕР

ива Республиканың Дээди Хура-
(парламентиже) 2011 болгаш
база 2013 планныг үеде Тыва
убликаның бюджетиниң төле-
тин Тыва Республиканың Чазаа
ер.

эрткен Чазак хуралынга орулга-
млрд. 363 млн. рубль, чарыгдал-
млрд. 659 млн. рубль, бюджеттин
кеззэн 296 млн. рубль кылдыр
ю сан-түн дээрге Бюджет кодекси-
жүп турар.

ың эң чугула саң-хөө документи-
лгалыг кезээ эрткен чылдаазынга
ы, барык 700 млн. рубльге өзер.
дың декабрьда орулгаларны — 12
5 млн. рубль, чарыгдалдарны—12
млн. рубль, чедишпес кезээн—248
ы кылдыр бюджетти хүлээп алган
ың-хөө чылының дургузунда аңгы-
дералдыг конкурстарга болгаш
таларга киржиپ тургаш, Чазак
лын 1 млрд. рубль немей хаара
лан. А бо чылын 1 млрд.527 млн.
е бээр.

нө сайды Юрий Килижековтун
тын езугаар алырга, төлөвирил
ы катый санаарга, боттун орул
2010 чылдаазынга деңнээрге, 18 хуу
оруга салдынган. Бо чылдың түт
боттун орулгалары 2009 чыл
деңнээрге, 30 хуу бедик болур
аыгындыраал.

тти республиканың Экономика
н баш удур санааны көргүзүглерин
пал тургускан. Ол езугаар 2011

чылда болгаш 2012-2013 чылдарның планныг үезинде регионнун ниити продуктузу 33 млрд. рубль чедер (2008 чылда—24 млрд., 2009 чылда—26,7 млрд., 2010 чылда—28,9 млрд. рубль болган). Үлетпүр болгаш көдээ ажил-агый бүдүрүлгези 2010 чылда ортумаабиле 3 хуу өскөн.

Бо чылын аажок дүргөн 10 хуу «шурай» берген үүрмектөл садар бараан саарылгазы келир чылын 3,8 хуу болур деп санап турар. 2011 чылда чонунуң акша орулгазы кижы санынга онааштыр 10800 рубль чеде бээр деп, Экономика яамызы дыңнаткан (2009 чылда—9456 рубль, 2010 чылда—10 муң рубль турган).

Тываның кол-кол саң-хөө документи-
лерин удавас Дээди Хуралче киирер.

ЛАУРЕАТ БОЛГАН

Россияның 100 тускай ортумак
өөредилге черлеринин конкурзунга
Кызылдың автоорук техникуму
лауреат болган.

«Россияның 100 эң тергин тускай ортумак өөредилге черлериниң» санынга Кызылдың автоорук техникуму база кирген болгаш лауреат атты Санкт-Петербург хоорайга анаа тывыскан. Ындыг шиитпирни эге болгаш тускай ортумак профессионал өөредилгениң аразынга болган бешик конкурстун хамаарылга чок хөй-ниити Чөвүлели үндүргөн (Чөвүлелдин даргазы Виктор Ефграфович Шудегов – Курдуманың өөредилге талазы-биле комитетинин даргазынын оралакчызы).

Техникумдун директору Юрий Николаевич Сенниковка «Чылдың директору» деп хундулел демдекти болгаш «Россияның профтехөөредилгезинин 70 чылы – профессионал өөөредилгени сайзырадырынга салыышкыны, бедик мергежилди болгаш үре-түннелди күш-ажалы дээш» юбилейлиг медальды тыыыскан.

Кызылдың автоорук техникуму Тыва Республиканың профессионал өөрөдигелеринде эң шыырак өөрөдигелер черлеринин бирээзи болуп турар. 2010 чылдан эгелеп ол техникумда «Курагино–Кызыл» демир-орук тудуунун талазы-биле инвестиция төлөвилелин күүсөдиринге кадрлар белеткээр сорулга-биле «Демир-орук тудуу. Орук болгаш орук ажал-агыйы» деп чаа мергешилдерге база өөрөдип эгелээн.

ЭНЦИКЛОПЕДИЯЖЕ КИРГЕН

«Салым-чаянныг чаштар — Россияның келир үези» деп энциклопедияге Кызылдың №1 школазы кирген.

«Салым-чаянның чаштар—Россиянын келир уези» деп энциклопедияже кирген №1 школага чурттуң амгы үедеги дыка хөй төлептиг кижилери — эртемнің болгаш уран чүүлдүн ажилдакчылары, политиктер өөренип чораннар. Оларның аразында Россиянын Маадыры, РФ-тиң ОБЯ сайыды Сергей Кужугетович Шойгу база бар.

1961 Чылдан бээр ол школа бодунун доозукчузу, Сыват Эвилелиниц Маадыры Михаил Артемьевич Бухтуевтиң адын эдилеп келген. Ол дээрге дайынның бүгү төөгүзүнде бронепоездини танк-биле буза үстүргөн кара чаңгыз кижилер болган. Маадыр атты аңаа мөчээс соонда тывыскан.

Амгы үеде ол школыны Галина Николаевна Сухова удуртуп турар. Ниитизи-биле 122 башкы ында ажылдап, чаштарга быжыг билигни берип турарлар. Школатың башкылары чыл санында болуп эртип турар «Чылдың башкызы» деп конкурсна тиилекчилер болуп келгеннер.

Сөөлгү он чыл дургузунда школаның ажилдакчылары өөредилге сайзыралының ийи программазын ажилдап кылганнар, ийи

эртем төлөвилелин камгалааннар. 2000 чылдан бээр ОБЯ-ның Сибирь регионунда төвү-биле кады кадет класстарын ажиткан. Ында чаштар «Камгалал херээний үндэзинери» деп эртемни өөренип турарлар.

ШАГААН-АРЫГТА ЧАА БАССЕЙН ТУТТУНАР

Улуг-Хем кожууннун төвү Шагаан-Арыг хоорайга эштир бассейн туттунар.

Бо айтырыг Москвага Тываның Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол биле Россияның спорт, туризм болгаш аныктар политиказының сайдыы Виталий Мутькоңуң ужуражылгазының үезинде шиитпирлеттинген. Ол бассаейинни «2006–2015 чылдарда Россия Федерациязынга күш-культураны болгаш спортту сайзырадыры» деп федералдыг тускай сорулгалыг программага дүүштүр тудар.

Тывада спорт тудуглары чедишкинниг боттанып турар дээрзин Виталий Мутько демдеглээн. Кыска хуусаа дургузунда республиканың найысылалынга стадионну чаартып кылган, бут бөмбүү ойнаар кылымал шөлдү дерээн. Кызылга эштир бассейнни тударынга федералдыг төптен акшалан-дырган чорук ол күженишкиннерни дем-деглээни деп санап турар.

Тываның күш-культура болгаш спорт агентилелиниң директорунуң оралакчызы Буян Биче-оолдуң дыңнатканын езугаар алгыра, Шагаан-Арыгга бассейнни чаңгыс аай төлөвилел-биле кылып. Ону тудар керээни «Водный мир» деп компания-биле чарар, ол компания И. Арыгын аттыг спорт комплекзин эде кылырынга киржи турган.

«Тува-Онлайн» информастыг агентилелдиң медээлеринден.

ИДЕПКЕЙ, ДЕТКИМЧЕ ХООМАЙ ЭВЕС

• Удуртукчу-биле интервью

Чаа-Хөл кожуунда ажил-амыдыралды сонургап, бистиң корреспондентивис аңаа четкеш, кожуун чагыргазының даргазының социал-политика талазы-биле оралакчызы Урана Николаевна Седипей-биле чугаалашкан. Бо ажилында беш чыл ажилдап турар удуртукчу бистиң корреспондентивистиң сонургаан айтырыгларына харыылап берип, кожуунда ниити байдалды таныштырган.

— Чаа-Хөл кожуун республикада аныяк кожууннарның бирээзи дээрзин билер бис. Ында кымнар, кандыг ажил-агыйлыг кижилер чурттап турары, тодаргайы-биле чугаалап берип көрүңерем, Урана Николаевна.

— Чаа-Хөл кожуун ниитизи-биле 6531 чурттакчылыг. 1536 өрегеде 1655 өг-бүлө бар. 1446 кижилер янзы-бүрү бюджет организацияларында ажилдап турар. Кожуунуvus чону колдуу мал-чер ажил-агыйлыг.

Эң улуг назылыг чурттакчывыс Ак-Туруг сумуунда чурттап орат. Хоочун башкы Василий Опаевич Олчей ам 83 харлыг. Олчейлерниң өг-бүлөзи Россия хунунун байыр-лалында «Ынакшыл болгаш бүзүрел» деп хөрек демдээ-биле шаңнаткан. Хөй төлөпиг ажи-төлдү олар өстүрүп кижизиткен, шынап-ла, өскелерге үлөгерлиг өг-бүлөдир.

Чаа-Хөл сумуунда эң улуг назылыгларывыс Дакпай Ховалыг-ович Меңниг-оол, Ховалыг Дамба-евна Дой (кайызы-даа 83 харлыг) буюнныг өгбелеривис амыдырал-дың кадык-чаагай омур-хевириниң талазы-биле өскелерге езулуг үлө-гер-чижек болуп чоруурлар. Улуг назылыгларывыстың кадыкшыл байдалын кичээнге алган бис.

2010 чылдың 9 айларында Чаа-Хөл кожуунга 165 чаштар төрүт-түнген. Эрткен чылдың тос айла-рында 138 уруг төрүттүнген. Улуг-бичии чаа-хөлчүлерге амыдырал-чурттаарына таарымчалыг бай-далдарны тургузар хүлээлгивисти кожуун чагыргазының даргазы Диниңмей Каадыр-оолович Балбан-оол баштаан удуртукчулар де-не-жи-п күүседип турар бис, тускай эртемниглеривистиң, чурттакчы чонувустун талазындан деткимче, идепкей база хоомай эвес.

— Чаа-Хөлгө шаандан тура ажилгыр-кежээ чон чурттап келген болгай ала?

— Чер болгаш мал ажилын чер-ле шаандан тура кылып келген чон-нуг бис. Ыланга сөөлгү чылдарда тараа аймаан элбеди өстүреринге чон дыка сонургалдыг апарган. КАБК-лар (көдээ ажил-агый бү-дүрүлгө кооперативтери) «Сорук-тук» — удуртукчузу А.Содунам, «Эртинелиг» — Н.Очур-оол, «Улуг» — Ю.Монгуш тарааның багай эвес дүжүдүн ажаап ап

турарлар. Хууда дузалал ажил-агыйында Каа-дыр-оол Ондар-ович Балбан-оол 15 гектарда та-рааны ажаап өс-түрүп турар. Но-гаа аймаан Сая-на Ондаровна Чанчы, Свет-лана Оскуровна Канзан, Тамара Монгушова Сотнам болгаш өскелер-даа

элбээ-биле өстүргеш, болбаазы-радып турарлар.

— Мал-маганны чон кайы хире өстүрүп турары?

— Чонун 60 хуузу хууда дуза-лал ажил-агыйында мал-маганны азырап турар. Сөөлгү чылдарда чаа кыштагларны тудуп, эргилерин септеп-селип ап турар. Малчының чымыштыг ижин бо шагда аныак-өскөн сонургап, хүндүлөп, мал-маган-биле амыдыралын холбап турар апарганы өөрүнчүг. Ындыг-ларга аныяктар Буян Севээн, Овод Даваа, Сылдыс-оол Серен-Доржу оларны хамаарыштырып болур. Суурда мал-маганын чедимчелиг азырап-өстүрүп турарлар кымна-рыл дээрге, Хуралчы Түлүшович Алдай, Николай Чингин-оолович Очуржап, Николай Түлүшович Дар-вак оларның өг-бүлөлери-дир. Олар инек, өшкү, хой, хаванны азы-рап турар.

— Ажи-төлдүн өөредилге-кижизидилгезинге хамаарыш-тыр чүнү демдегледип болур силер, Урана Николаевна?

— Кожуунда 4 школа, 4 уруг-лар садтары бар. Сөөлгү ийи чылда уруглар садтарында 2 бөлүктү не-мей ажиттывыс. Ол дээрге-ле 40 чаштарны немей хүлээп ап, 8 ажил-чын олуттарны тургусканы ол. Ам ээлчегде оочурлап турар уруглар-ның саны 46 кижиле. Сөөлгү чылдар-да чаштар хөй төрүттүнүп турар болгаш уруглар садтары удур-ла хереглетишип турар, чижээлээрге, Шанчы сумуунга.

Кижизидилки башкылар уруг-ларның кадыкшылдыгын быжыглаа-рынче болгаш оларның ниити сай-зыралын бедидер сорулгалыг ажилдап турар. Сөөлгү үеде хай-гаарал органнарының негелделе-риниң күштелгени-биле чедер-чет-пестеривис ам-даа бар, ону чаңгыс хүн эдери болдунмас-даа болза, тускай программаларның дузазы-биле чылдар аайы-биле шийтпир-лээр кылдыр сайгарган бис.

Школарывыска хамаарыш-тыр чугаалаар болза, ийи англи дыл башкызы, бир физика, бир инфор-матика башкызы негетинип турар. Өөреникчилеривис эрткен чылдың түңнели-биле чаңгыс аай күрүнө шылгалдаларын багай эвес дужаа-ган. Доозукчуларывыстың 35 хуузу дээди өөредилге черлеринче ки-рип алган, ортумак тускай өөре-дилге черлеринче — 40 хуузу, профтехучилищелерге — 15

хуузу.

— Кожуун школаларындан кайызының ажилын онзалап демдегледип болур силер?

— Чаа-Хөл ортумак школазы — онзагай школаларның бирээзи. Ол — Россия Федерациязының Прези-дентизиниң грантызының 2 дакпыр эдилекчизи. Баштайында өөредил-ге-кижизидилге ажилында чаа технологияларны ажыглап турары дээш алган, ийи дугаарында — «Чо-нар-даш өрээл» (агальматолито-вая комната) деп төлөвилели дээш алган. Эстетиктиг кижизидилгени күштелдири-биле, уругларның уран чүүлге сонургалын бедиде-ри-биле школада бир өрээлди бү-рүнү-биле чоннар-даш-биле нацио-нал аян-шинчилиг кылдыр дерзэн. Ол бүгүнү өөреникчилер боттары-ның күжү-биле кылганын онзалап айтыксаар-дыр мен. Ол төлөвилел-дин тургузукчузу — чурулга башкызы Анатолий Сатович Даш.

Бо школадан РФ-тиң Президен-тинин грантызынга Мария Рома-новна Хомушкун, Марина Маңнай-ооловна Даваа, Вячеслав Влади-мирович Сундуй олар төлөпиг бо-луп, чурттуң иштинде эртип турар янзы-бүрү мөөрейлерге чедиш-кинниг кижизиткен (школа му-зейлери — 2-ги лауреат, Россия-ның патриоттары — мөңгүн ме-даль). Бо школада үш бирги класс-тарны чаа федералдыг стандарт-тарга дүүштүр өөредип эгелзэн.

Оон аңгыда Булуң-Терек шко-лазында уран чогаал бөлгүмүнүн ажилы өскелерге үлөгерлиг. Оон удуртукчу башкызы Нина Түлү-шовна Эртинениң кызымаккай ажи-лын демдеглекседим.

— Уругларның чайгы дыш-танылгалы кайы хире эртке-нил?

— Бо талазы-биле байдалывыс арай нарын деп болур, чүге дизе кожуунда уругларның доктаамал дыштаныр (стационар) лагери чок. Ынчалза-даа болур аргаларны ажыглап тургаш, уругларның дыш-танылгалын организастан бис. 717 уругну олче хаара туткан. Ол дээр-ге бүгү өөреникчилерниң чүгө 40 хуузу-дур. Ынчангаш хөй уруглар чедир дыштанмайн турар. Бо айтырыгны ам черле шийтпирлээр чедип алыр дээш кызыдар бис.

— Чурттакчы чоннуң ка-дыкшыл байдалы кандыг ирги?

— Кысказы-биле чугаалаарга, кожуунда он дээди эртемниг эмчи ажилдап турар, ам-даа 21 эмчи херек. Нарколог, эндокринолог, окулист дизе-ле... Өөрүнчүг чүүл чүл дээрге, «Кадыкшыл» национал төлөвилелдин ачызында дыка хөй медицина дериг-херекселдерин федералдыг-даа, республика-даа бюджеттеринден акшаландырыш-кын-биле алган бис. Реанимобиль, амгы шагның флюоро-рентген аппа-рат, УЗИ аппарат болгаш оон-даа өске. Ак-Туруг биле Шанчы суму-ларында чаа эмнелгелерни ажит-кан. Бо бүгүнүн ачызында эрткен чылдарга деңнээрге, кожуунда өлүп хораар чорук эвээжзэн. Ын-чалза-даа чаа төрүттүнген уруглар-ның хорап турары хомуданчыг. Оон кол-ла чылдагааны иштиг хе-рээжен кижилерин харысалга чогунда деп болур: үезинде эмчиге хынатпас, арага-дарыже сундугар. Оон аңгыда ажилдаар назылыг эр кижилеривис хорап турар

— Оон чылдагааны чүдел?

— Эр улус аарааш эвес, а ара-

галап алгаш, бот-боттарының амы-тынынга четчип турар ийикпе, азы машина-техниканы эзирек башка-рып чорааш, орук озал-ондаанга таваржып турарындан хорап турар.

Арагалаашкын, кем-херек үүл-гедии — бистиң кожуунда эң аарышкылыг айтырыгларның би-рээзи. Бүгү-делегейниң кадыкшыл-га организациязының үндүрген са-налы-биле, бир эвес кайы-бир чон-нун 7 хуудан өрү кезии арага, нар-котиктерден хамаарылгалыг апаар болза, ол чон буурап, нациязын чи-дирип, эстип төнериниң дорт оруу-дур дээн болгай. Ынчангаш мын-дыг байдалга кирбезин чонувустун мээ-медерелинге чедирер ужурлуг бис. Кожуунуvуста «2011-2012 чылдарда арагалаашкын болгаш наркоманияга удур» деп програм-маны тургузуп алган бис, ол езугаар ажилдаар бис.

— Ажил чок кижилерниң санын кызырар талазы-биле кандыг хемчеглер алдынып турары, Урана Николаевна?

— Ажилгыр, кежээ-ле болза, бо шагда бодунун ажил-херзэн эгелеп алыры-биле ажил чок кижилерге күрүнө улуг деткимчени көргүзүп турар-ла болгай. 2010 чылда бистиң кожуунга 20 сайгар-лыкчыга болгаш 38 ажилчын олут-тарны тургузарына күрүнө дуза-деткимчени көргүскөн. Кожуунда ниитизи-биле кириген 69 телеви-лелди тускай комиссия сайгарып көргөш, 29-зун деткзэн. 19 сайгар-лыкчы ажилдап эгелзэн.

Чурттаар оран-сава тудуп ал-ганнарның саны 28 четкен. 11 кижилер бажыңнарын ам-даа тудуп турар.

— Кожуунда онза, солун кандыг хемчеглерни эртирип турар силер? Сонургадып көрүңерем.

— «Үлөгерлиг аныяк өг-бүлө» мөөрейин 2009 чылдың декабрыда эрттирдивис. Хөй мал-маганны, но-гаа-чимисти өстүрүп турар Омак Содунамович, Марта Оолдуковна Алтан-оолдарның өг-бүлөзи ти-лекчи болган. Бо мөөрейни ТР-ниң Өөредилге, эртем болгаш аныяк-тар политиказының яамызының деткимчези-биле эрттирдивис, ынчангаш сайыт П.А.Морозовка болгаш өске-даа удуртукчуларга четтиргенивисти солун арнын дам-чыштыр илередип тур бис.

Кожуунда хөй-ниити катты-жыышкыннарының ажилы чоорту идепкейчи орат. Херээженнер болгаш хоочуннар эвилелдеринден үлөгер ап, Аныяктар эвилели, во-лонтерлар отрядтары тургустун-ган. Хөй-ниити каттыжышкынна-рының ажилының кол-ла угла-нышкыны — арагалаашкын-биле демисел, бойдус камгалалы. Бо талазы-биле Чаа-Хөл суму чагыр-газы (Валентина Чигитовна Дор-жу) көскү ажилдарны чорудуп эгелзэн.

— Урана Николаевна Седи-пей-биле чугаавыстан кожуунда ажил-амыдыралдың ниити байдалы билдине берген-не боор. Мен бодаарымга, ында хөй ажил эгелзэн-дир, ам чүгө оларны эчизинге чедирип, салган сорулгаларны күүседир дээш ажилдаары арткан. Элзэн үе эртерге, кандыг то-даргай чаартылгалар, өскерил-гелер болганын ыяап-ла сонургап чедер бис.

Светлана БАЛЧЫР чугаалашкан.

ТЫВА
РЕСПУБЛИКА
ЧААЗААНЬ
ДАРГАЗЫН
ЧАРЛЫН

К.Т. Давааның ду

1. Тыва Республика Хуралының (парламе-бирги чыгыжының де-сонгуканы-биле холба-оол Тимурович Дава-Республиканың күш-аж-социал политика сайы-дужаалдан хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа-хүндөн күштүг болуп к-Тыва Республиканың Даргазы Ш. КАР-Кызыл хоорай 2010 чылдың октяб-№192.

ТР-ниң Чо

КЫШКА БЕЛЕ
АДАКТАЛЫ
ТУРАП

Дүүн, ноябрь 1-де, публиканың Чазааны-зының бирги оралакчы Иргиттиң башкарып э-ТР-ниң Чазак Аппа-хуралына 24 хүн а-чугаалашкан.

ТР-ниң Үлетпүр болга-тика яамызының сайыда-гаан-оол чуртталга-к-ажыл-агыйларының кыш-келинин дугайында илетк-Хөл, Улуг-Хем болгаш Ак-ЧЭТ-териниң хөмүр-даш-лавырын өөренип көргө-лалдар мурунда одаар ч-ол ЧЭТ-терни хандыр-чугулазын демдеглзэн. Ол-талазы-биле акшаландыр-га Саң-хөө яамызы эртке-цада чөпшээржилгени-млн. рубль акшаландыр-хандырттыгандан дээрзин-сайыды дыңнаткан.

Социал ужур-дузалы-черлериниң объектилер-мур-даш курлавырлары ч-ген, бо хүннерде чүгө ча-жуун эмнелгезиниң кышка-ниң паспорту чок болганы-илерзэн.

Хөмүр-даш өртзэ өск-чалза-даа чон одаар чү-алыр субсидияларны хөм-тың эрги өртзэ-биле ап-хевээр дээрзин үлетпүр-дыңнадып, бо талазы-биле-хемчеглерни алырын дилзэ-

Найысылалдың чуртта-мунал адырында кышка бе-ди хынаары-биле ажилчы-тургускан турган. Илерзэн-дык подвездилерде чылыг-дар батареялар чок, подвал-эжиктер дуглаттынмаан. Б-дал талазы-биле Кызыл хоо-гыргазына ийи хүннүн дурт-ол бажыңнарын хандырып-эргелел компанияларның уд-чулары-биле ажилды чору-средада илеткээрин дааскан.

Чылыг болгаш электри-дээш чурттакчыларның бол-бан черлериниң өре-ширээ-тышкаш, миллионнар-биле-тынып турар. Электри энер-гетика республика даштында э-энергиязын будуруп турар-терден Тывада ийи компани-дып алгаш, республиканын-такчыларына болгаш албан-леринге садып турар. Олар-ширениң көвүдээни-биле кез-ле буурап дүжериниң кыры-кзеп турарлар. 450 млн. р-чүгө электри чырыы дээш өр-ол. Хамык ужур чонун а-хөреңгизиниң чок болгаш-ширенин дуглавайн турары-эвес, хамык ужур ачы-дуза-төлөвирни өй-шаанда төлээр-чалгаараарысты. Чүгө дээ-тускай комиссияның ажил-кылганы даңзы езугаар алы-өре төлөвейн турарларның са-да ажилдап турарлар дыка-Айлаң ДАРЖАА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Конституция комиссиязының составының кезин томуйлаарының дугайында
2010 чылдың октябрь 29 №453 Кызыл хоорай

«Тыва Республиканың Президентизи Чазаның Даргазы» деп албан-дугайы «Тыва Республиканың Башты-Чазаның Даргазы» деп эде аарыгга хамаарыштыр Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелеринин дугайында айтырыггазы-биле Тыва Республиканың Чазаның (Тыва Республиканың Чазаның 2010 чылдың октябрь 27-де №438 (талы) болгаш Тыва Республиканың Даргазының (парламентизинин) 2010 чылдың октябрь №33 ДХ-1 доктаалы) чөпшээрентурун кичээнге албышаан, Республиканың Конституциязының чүүлүнүн 2 кезээн удуртулга болгаш, Тыва Республиканың Чазаның доктады болза:

Тыва Республиканың Конституциязының составында дараазында үннерни томуйлаар:
О. Бурбучап — «Тыва Республиканың профэвилелдер федерациязы» кээр каттыжышкынының дарга-туржуга езугаар);

А.П. Дамба-Хуурак — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы;
В.А. Елсуков — «РЛДП» политиктиг партияның Тыва регион салбырының координатору (дугуржуга езугаар);
А.М. Монгал — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу;
Ш.Ч. Монгуш — Тыва Республиканың юстиция херектеринин талазы-биле сайыды;
М.Ш. Самбала — РФКП-ниң Тыва рескомунун контроль-ревизия комиссиязының даргазы (дугуржуга езугаар).

2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Чазаның Даргазынче болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралынче (парламентизинче) чорудар.
3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп кирер.
Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш. ИРГИТ.

Тыва Республиканың Конституция-141 чүүлүнүн 1 кезээнге, 142 чүүлүн 2 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры

рыгны дугуржурун Тыва Республиканың Дээди Хуралынга (парламентизинге) саналдаар.
2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Дээди Хуралынче (парламентизинче) чорудар.
3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.
Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш. ИРГИТ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИН) ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Улуг Хуралын (парламентизин) дүжүреринин дугайында

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндэтин Хоойлузунун) 10 чүүлүнүн 2 кезээнге, 96 чүүлүнүн 4 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралының юридиктиг чер болурун дүжүрер.
2. Дүжүрүлгө комиссиязын дараазында составтыг кылдыр тургузар:
Ш.В. Дандар — Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаты, даргазы;
О.О. Ондар — саң-хөө болгаш кадрлар тала-

зы-биле эргелелдин начальниги;
Т.К. Ховалыг — дүжүрүлгө комиссиязының кежигүнү (дугуржуга езугаар);
К.С. Монгуш — дүжүрүлгө комиссиязының кежигүнү;
Э.К. Ооржак — дүжүрүлгө комиссиязының кежигүнү.
3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.
Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Даргазы К. ДАВАА.
Кызыл хоорай
2010 чылдың октябрь 26 №26 ДХ-1.

Тыва Республиканың Конституция комиссиязының составының кезин томуйлаарының дугайында

Тыва Республиканың Конституциязының 141 чүүлүнүн 2 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) доктаадыры болза:

Тыва Республиканың Конституция комиссиязының кежигүннеринин ниити составының чартыын дараазында составтыг кылдыр томуйлаар:
Каң-оол Тимурович Даваа — Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Даргазы;
Ольга Валерьевна Кольчикова — Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Даргазының оралакчызы — конституция-эрге-хоойлу политиказының талазы-биле комитеттин даргазы;
Марат-оол Идамович Ондар — Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаты, Тыва Республиканың иштиги херектер

органнарының болгаш ИХЯ-ның иштиги албанының шериглеринин хоочуннар чөвүлелин даргазы;
Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей — Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун директору;
Сагаан-оол Кызыл-оолович Долгар — «Экология чөвүлели» хөй-ниити организациязының Тыва регион салбырының даргазы.
2. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.
Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Даргазы К. ДАВАА.
Кызыл хоорай
2010 чылдың октябрь 28 №32 ДХ-1.

Тыва Республиканың Конституциязынга эдилгелер ажилдап кылырының дугайында саналдарга чөпшээржилге дугайында

Тыва Республиканың Чазаның 2010 чылдың октябрь 27-де №438 доктаалын чугаалажып көргөш, Тыва Республиканың Конституциязының 141 чүүлүнүн 1 кезээнге, 142 чүүлүнүн 2 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаадыры болза:

1. «Тыва Республиканың Президентизи — Чазаның Даргазы» деп албан-дугаалды «Тыва Республиканың Башты — Чазаның Даргазы» деп эде адаарыгга хамаарыштыр Тыва Респуб-

ликаның Конституциязынга эдилгелерни ажилдап кылырының дугайында Тыва Республиканың Чазаның чөпшээржилге.
2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Чазаның чорудар.
3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп кирер.
Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Даргазы К. ДАВАА.
Кызыл хоорай
2010 чылдың октябрь 28 №33 ДХ-1.

Аңныр ажил-агының 65 чылынга

БАЙДАЛ БЕРГЕ-ДАА БОЛ, АЖЫЛ ЧОРУП ТУРАР

Эрткен неделяда республиканың аңныр черинин 65 чыл юбилейинге тураскааткан «Тываның дириг амытаннар хүрээленин ажыглаарының болгаш кадагалаарының чидиг амыглары» деп темага «Төгерик столу» болуп эрткен. Тыва республиканың аңныр ажил-агы-биле кады илдежилганы чорудуп турар янзы-бүрү албан черлери, муниципалдыг чагырга черлеринин удуртукчулары, улус-агының хоочуннары база сонургалдыг кижилер ишкеннер. Хуралды ТР-ниң Чазаның Даргазының илекчизи О.Д. Дамба-Хуурак башкарып эрттирген.

«Төгерик столга» Тываның аңныр тургустунган черинин тургустунган үн, амгы үеде байдалының ир үеде хөгжүлденин чир чугаалашкан. База ол амгы үеде аңныр ажил-да чидиг болуп турар ларны элээн ханыладыр н. Оларның бир дугаары эң-не колу — аңныр аягының болгаш бойдус ларының ажыглалын ырып башкаар хоойлу-ның чогумчалыг ажилда-ы болуп турар. Оон ур-амгы үеде ажилдап ту-ээ «Тожунуң Кооператив-тур ажил-агы» КХН-ни аңныр черлери ажил-азының чөпшээржилге-ирда, чаа хоойлу езугаар, 9 млн. хире рубльди тө-лүг. Ындыг акша-төгери-к деп билдингир. Ук ко-ажыл-чорудулгазының

эвээш акшаландырышкыны, оон уржуундан аңныр ажил-агы-ның материал-техниктиг баазы-ның эргижиреп элээн база амгы үениң дериг-херекселдери-биле хандырттымааны оон ажылын чедингир чорударын болдурбайн турар. Ол-ла чылдагаан-биле бүгү аңныр черлеринин ниити 832 муң га девискээринге чүгле 20 инспек-торну хувааган болуп турар. Чан-гыс кижиге ыңча улуг девискээрни хайгаараары берге болуру бил-дингир, ыңчангаш ол талазы-биле ажилдыг чогумчалыг болбайн турары чөп. Хуралдың хүндүлүг аалчызы, Новосибирск областың аңныр черинин төлээзи Н.Е. Огурцовтун чугаалап турары-биле алырга, ында бистен эвээш хем-чээлгид девискээрге район бүрү-зүнде бир, ниитизи-биле 44 инс-пекторну тургускан болуп турар. Ол ышкаш Н.Е.Огурцов Новоси-бирск областың аңныр ажил-агы-

ының арга-дуржулганының дуга-йында тодаргайы-биле чугаалаан. Оон чугаазындан илерээни чүл дээрге, күрүне деткимче-чи чокта бойдус курлавырларының камга-лалы база ону таарыштырып баш-каары канчап-даа болдунмас. Оон ол чугаазынга тыва коллега-лары бүрүнү-биле катчып, бо тала-зы-биле республиканың удуртул-газы-биле сырый кады ажилда-жилганы организастаары чугула деп шийтпирге келген.
Амгы үеде ук ажил-агыда ажилдап турарларның назыны ор-тумаа-биле 50-60 харны тургузуп турар, а бо чоокку келир үеде оларның орнунга ажилдаар кижилер шуут чок деп болур. Ынчангаш тускай мергежилгид кадрлар айты-рыы берге айтырларның бирээ-зи деп чыылганнар түннээн. Таң-ды кожунунуң чагырга даргазы С.Ч.Ондар анык кадрлар белет-кээринин талазы-биле дарый тус-кай сорулгалыг программаны тур-гузарын саналдаан.
База ол ышкаш бойдус курла-вырларының айтырлары хөй-ниитинин кичээнге турза чо-гуур деп база ол талазы-биле аң-ныр черинин ажилында четпес-тер барын «Мажаалай» спортчу-аңчылар клувунун даргазы Г.Д. Куулар айтыкан. Оон-биле холбаш-тыр ол республика чергелиг аң-чыларның тускай солунун тургу-зарын саналдаан. Оон ол сана-лында чүве-ле бар. Чүге дээрге, шынап-ла, бо хуралдан безин илереп турары болза, төтөглекчи чорук айтыры чидин-биле

тургустунуп турбуже, ол талазы-биле МИЧ таварыштыр чон аразынга чогумчалыг ажи-чарлыг суртаал, кижизидикчи тайылбыр ажилы чорбайн турарын чурттакчы чон билер. А байдал херек кырында дыка нарын дээрзин Тожу кожунунуң чагырга даргазы А.Ч. Айыр-Санааның чугаазы ону база катал бадыйткаан.
А.Ч. Айыр-Санааның чугаалап турары-биле алырга, республика-ның өртек чок эртинези — Тожу кожунунуң кайгамчык чараш бой-дузун, оон аң-менин, балык-бай-лаңын төтөглекчилер төндүрери-нин кырында келген. Эң-не кор-гунчуг болгаш кайгамчык чүүл — оларның чүгле республиканың бол-гаш оон чоок-кавыда девискээр-лерден-даа эвес, а даштыкы чурт-тардан бээр кээп турары. Шак ол «аалчыларның» хөй кезин амгы үениң дериг-херекселдери-биле бүрүнү-биле хандырттыган, бай-шыдалдыг, а чамдыкта улуг эрге-дужаалдыг кижилер болур. Бис-терин чамдык-чамдыкта кывар-чаар чүүлдерге безин чединмейн баар инспекторлары-биле оларны тудуп-хоругдаары берге айтырыг апар.
ИХЯ-ның Тыва Республика та-лазы-биле сайыдының оралакчызы В.Э. Байкара төтөглекчилеринин хостуг аажылаашкынынга удур милицияның тускай салбырын — экологтук милицияны тургузарын саналдаан. Шак ыңдыг арга-дур-жуганы өске регионнарда үре-түннелдиг ажыглап турарын ол чижек кылдыр чугаалаан. Шак ын-

дыг орган ажилдаар чүве болза, комитеттин инспекторларынга ол улуг деткимче болгу дег. Амгы үеде ажилдап турар 20 инспектор-ларның хөй кезин ок-чепсек-биле хандырттымаан, а оларның чору-дуп турар ажилы амы-тынынга айыыл тургузуп болур хире бай-далдыг ажилдарның бирээзи бол-гай. Инспекторларның чогуур ужурулг техника-биле хандыртты-ганы кудуку деңгелде дээрзин ху-ралга киришкеннер айтып чу-гаалааннар.
«Төгерик стол» чогум-на байырлыг хурал кылдыр планнатты-нып турза-даа, аңаа киришкеннер-нин демдегледип турары-биле алыр-га, амгы үеде республиканың аң-ныр болгаш балык-тывыш ажил-агыны база республиканың бойдус курлавырларын камгалаар ажил кудуку деңгелде турары хому-данчыг. Бо тургустунуп келген байдалды чүгле күрүненин, оон хоойлужудулга, күүсекчи эрге-чагырганың деткимче-биле шийтпирлеп болур дээн хуралдаан-нарның ниити түннелин каттыш-пас аргам чок.
«Төгерик столдун» байырлыг шинин уламчылап, бо ажил-агы-да шылгарааннарга база кожун-нар аразынга бөрүлер аңаарынга республика чергелиг конкурстун тиелекчилеринге Тыва Республика-ның Чазаның хүндүлел бижикте-рин тывыскан. Кожууннар аразын-дан бирги черге Өвүр кожун төлөптиг болган. Ында 64 баш бөрүнү аңаан болуп турар.
Аяна БИЧЕ-ООЛ.

НОМЧУКЧУЛАР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГАЛАР

ЧАА-ХӨЛДЕ

Тудуг-сууру хөгжүлдө-биле деңге баскан, ажил-ишчи чоннуг Чаа-Хөл кожууну бисти эртенги хүннүн шонуу-биле уктуп хүлээп алды. Шугум-биле шыйып тургаш, чыскаай салган дег, дорт, делгем кудумчуларны агартыр чугайлаан шевергин бажыңнар улам шиник кириген. Оон-на чоннун арыг-сили, эрес-кежээзи илдең. Биче сайгарлыкчы чоруктуң ажык-дузанын мында туттунгур, тывынгыр, шоваа кижилер шагда-ла биле берген болгаш, хууда садыглар-даа арбын дээрзин кижидораан эскерип каар...

Кожуун төвүндө чагырганың ийи каыт бажыңы — ужуражылгавысты планнаан черивис ол. Бисти кожуун чагырганың социал политика талазы-биле оралакчызы Урана Николаевна Седипбей уктуп алды. Ажил-агыжы чугаавыстың ужуун кожууннун амыдыралындан эгеледивис. Тываның төп кожууннарынга хамааржыр Чаа-Хөлде социал-экономика ужуу-дузалыг бүгү-ле объектилер долу күжү-биле ажилдап турар. Ында хөй санныг кижилер хаара туттунган болгаш ажил-биле хандыртыңан. Кризистин уржуктарын ажып эртери-биле ТР-ниң Чазаның хүлээп алганы «Тыва Республикада күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг байдалды чавырылдырары» доктаалдың күсели-биле кожуунда тускай сорулгалыг программаны боттандырып, ажил чок хамаатыларның

ортузундан бизнес-планын камгалап алган кижилерге биче сайгарлыкчы чорукту ажыдып алырынга деткимчени көргүзүп, кожууннун экономикагын сайзыралынга үлүүн кириштирип турарын демдеглээн.

Кожууннун социал паспортундан алгаш көөр болза, оон дөрт сумузу — Чаа-Хөл, Шаңчы, Кызыл-Даг, Ак-Туругда — шупту каттыш-каш, 1536 өреге бар. Чурттакчы чоннун саны — 6561. Чаш болгаш элээди уругларның база аныяктарының санының хөй болуп турары-биле кожуунну «аныяктар чурту» деп болур.Ү

А кол келген сорулгавыс «Шын» солуннун чагыдылгавызын айтыры болганда, бирги ээлчегде чаа-хөлчүлерниң чагыдылгавы кайы хирел дээрзин түнөп көрдүвүс.

«Россияның почтазының» Тывада салбырының чагыдылга килдизиниң ылаптыг медээлерден алгаш көөргө, Ак-Туруг сумузуңда 220 өрегенден 105 өреге чагыдылгалыг, Кызыл-Дагга 209 өрегенден 170-и, Шаңчыда 50 өрегенден 34-ү, Чаа-Хөлде 450 өрегенден 352-зи «Шын» солунну доктаамал номчуп турарынга эки-дир деп үнелелди бердивис. Ылаңгыя телевидение-ниң каналдары багай көстүр чурттакчылыг черлерге «Шын» солун оларга медээ алырының болгаш республикада болушкуннарны билип алырынга кол медээчизи бооп турар. Ону чон ортузунга тарадып непередиринге улуг ужуу-

дузаны көдээ бижикчилеривис кирип чоруурун кезээде үнелеп чоруур бис. Оларның бирээзи **Демчик ДЕГУТТУ (чурукта)** редакцияның редколлегиязы онзалап демдеглээш, аңаа «Шын» солуннун юбилейлиг Хүндүлел бижин ужуражылга үезинде тывыскан. База ол ышкаш солунувусту 30

чылдар дургузунда үзүктел чок доктаамал чагыдып алгаш номчуп чоруур номчукчувус **Дунгар Сатовна СЕДЕНГЕ (чурукта)** база ол Хүндүлел бижикти солуннун кол редактору С.Монгуш тывыскан. Чон ортузунга ажилдап чоруур амыр эвес чымыштыг, харыскалгалыг ажил-ижи база солун-биле док-

таамал сырый харылзаа кожууннун чагырга дарг социал политика талазы-биле оралакчызы Урана Седипбей деглеп, ам-даа кады демни даарын дугурушкан. Ужур чылыг, билчилгелиг байдал кенин ийи тала түннээн.

Айлаң МО

БАЙ-ТАЙГАДА

Алдын күстүн ортан айы — октябрь 20. Тываның ырак булуңнарының бирээзи, тайга-таскылдыг даглар-биле бүзээлеткен каас-чараш ораныг Бай-Тайга кожуун. Оон төвү — Тээли суур. Ол база Тываның бир улуг девискээрлерлиг суурларының бирээзи.

Бай-тайгажылар-биле ужуражылганы кожууннун төп библиотеказынга баш бурунгаар чарлап каан турган. Ынчангаш библиотеказын улуг оран-савазынга чогуур ужурулуг шагывыста келдивис. Төп библиотеказын улуг, делгем, чырык-чылыын магададывс. Кожууннун төп библиотеказының директору — Айгерим Демир-ооловна Салчак. Ол — ук ажылче 2007 чылдан эгелеп уругларның номчулга залының эргелекчинден депшип үнгеш, чедишкинниг ажилдап турар аныяк удуртукчу. Оон удуртулгазы-биле коллектив бисти эвилең-ээлдек уктуп хүлээп алгаш, номчулга залынче чалады. Көдээ черниң чымыштыг инек-мал ажил-агый шагы таваржы берген болгаш, чоннун кезик-чамдыызы мал-маганынче далажы берген болду. Ынчалзажок чон-биле ужуражылгавыс үе-шаанда болган.

Ужуражылганы «Шын» солуннун кол редактору С.С. Монгуш тээлижилер-биле амыр-менди солчуп ажитты. Светлана Сюр-ооловна чүнүң-даа мурнунда чоннун чыгып келгени дээш четтиргенин илередип, сургакчылашкынның кол сорулгалы-биле таныштырды. Оон ужуру болза, чыл адакталып турар болганда, келир чылдың «Шын» солуннун чагыдылга ажылының чоруп турары. А ол ышкаш кожуун-сумуларда чагыдылга болгаш почта салбырларында аңаа хамаарыштыр ажилдың байдалы кандыгыл дээрзин база чон-биле

ужуражып чугаалажыры. Светлана Сюр-ооловна солуннун амгы үеде ажил-амыдыралының дугайында кысказы-биле таныштырып, кайы кожууннун чагырга черлеринче болгаш почта салбырларынче кирип, ук черниң удуртулгазы-биле чугаа кылганын чугаалавышаан, демдегледи. База ол ышкаш со-

рыгларын салганнар.

Ө-С.С. Салчак, орус дыл бөлүмүнүн удуртукчузу: «Бис солунну чартык чылдап чагыдып ап турар бис. Солуннун номчуштуунун талазы-биле алырга, ону дыка эки деп санаар-дыр бис. Шынап-ла, бир янзы апарганы көскү-дүр. «Шын» солун бистин хүндүлээривис улуг солун болгай, ынчангаш өг-бүлө бүрүзү чагыдылгалыг болуру күзенчиг. Мен бодум бөлүмүм уругла-

дээрзин шупту билер. Бистин библиотекага номчукчулар келгеш, тыва чогаалчыларның номнарын айтырар. А ол номнар бисте чок болур. Бо сөөлгү чылдарда тыва чечен чогаалдарның ховартап, чидип турары-биле силерниң солунунарның «Литературлуг арын» деп рубрикалыг арынга билдингир чогаалчыларывыстың чогаалдарын бичиилеп үндүрүп болур ирги бе?»

— С.С.Монгуш, кол редактор.

«Авырал» студияның аалчылары — «шынчылар».

луннун чогаадкычы бөлүмүнүн корреспондентилеринге сөстү берген. Корреспондент бүрүзү бодунун харылап турар килдизинин ажилын таныштырып, ук кожууннун идепкейлиг бижикчилерин демдеглээн. Шынап-ла, кожууннарда редакцияже хөйү-биле кээп турар чагаалар Бай-Тайга кожуундан болуп турарын демдеглес аргажок.

Солуннун төлээлери тус-тузунда сөс чугаалаан соонда, тээлижилер чоннун улуг «Шын» солунунга эки үнелелди берип, сонургаан айты-

рының аразынга «Кайы өг-бүлө хөй чагыдылга кылганыл?» деп темалыг хемчег эрттирер бодап турар мен. Бо амгы үеде аныяк-өскөн ортузунда ном номчуур чорук эвээжеп турар. Ынчангаш солун-сеткүүл номчуурунче хаара тудар болза эки».

Н.П. Салчак, уруглар библиотеказының эргелекчизи: «Кожуун библиотеказында чагыдылгавыс бар. «Шын» солунну доктаамал номчуп турар бис. Республиканың улуг, хоочун солуну хүндүлүг аалчы-

«Бо талазы-биле авторларның хуу эргези турар. Чогаалчылар боттары биске эккеп бээрге, парлап үндүрүп турар бис. Чогуу редакция бодувус-даа олардан чечен чогаалдарын, шүлүктөрүн, тоожуларын дилеп алгаш, «Аяк шайны аартап ора...» деп арынывыска база үндүрүп турар бис».

М.М. Ооржак, чурт-шинчилел килдизинин эргелекчизи: «Силерниң солунунарны дыка хүндүлээр мен, ынчангаш кээр хүнүн четтикпейн манаар мен. «Шын» солундан

республиканың аңгы-аңгы нарында чүү болуп турарын алыр-дыр бис. Бөдүүн чонга гыя хоочуннарга, эң-не эргилун».

Ч.Х. Манган-оол, чагыр-риниң юризи: «Силерниң сарнын кижизидилге болга бүлө арынынга үнүп турар риалдарның автору Надежда ну сонургаар-дыр бис. Оон материалдары солун болгаш дыралчы. Бижип турар чүү чижектерни безин бо амгы үе луп турар амыдыралдан ап ту дыка солун-дур».

База ол ышкаш бодунун с дарын болгаш күзээшкиннери жуун чагырга черинин өг-бүлө гаш херээжен чоннун айтырының талазы-биле кол специ С.М.Уртунай, хоочун библиоте А.С.Таргын болгаш өскөлөр илереткен. Оон-биле чергелес тээлижилер бо күзүн каш эл пляр четпейн барган дээш келбейн турган таварылга база ганын дыңнаттылар. Оон чы гаанын тодаратканын түнне де билдингени болза, ук солун почта харылзаазының буруу-у четпес болганы илереттинген. Ч биле ужуражылганың түннели солуннун кол редакторунун у тулгазы-биле чогаадкычы бөлүк корреспондентилери тээли лерниң берген санал-оналдары күзээшкиннерин хүлээп ап, ам- быжыг харылзаалыг болурун кай даа тала бот-боттарынга күзэ Ужуражылганың төнчүзүн «Шын» солуннун кол редактору С.С. Монгуш төп библиотеказы ажилдакчыларынга тураскаал кы дыр оларның солунга бердинген дээш хоочун солуннун юбилей байырлал номерин белекке берге Бо ужуражылга чон биле солуну аразында харылзаа быжыг дээр бадыткаан.

Валерия КОНГАР

ӨРЕЛЕРНИ ТӨЛЕТТИРИП
ТУРАР, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Статистиканың федералдыг күрүне албанының Тыва Республика талазы-биле девискээр органының медээзи-биле, бо чылдың октябрь 1-ниң хүнүнде республиканың 32 организациязының шалың талазы-биле өрези 37 млн. 912 муң рубльди тургузуп турар. Эрткен айның дургузунда шалың талазы-биле өрелер 1 млн. 813 муң рубльге эвээжээн турган, ынчалза-даа чыл эгезиниң көргүзүглери-биле деңнээр болза, 2 млн. 87 муң рубльге өзүп келген болуп турар.

Өрениң тургустунуп келир чылдаганаарына организацияларның боттарының акша-хөреңгилериниң чедишпези (37 млн. 26 муң рубль) болгаш федералдыг бюджеттен хөреңгилерни чогуур ужурулуг үезинде албайн турары болуп турар. Эрткен айның дургузунда шак ындыг өре 21 организацияга тургустунган. Оларның 19-зу Кызыл хоорайның болгаш Эрзин кожуунун башкыларына класс удуртукчузу ажылын чорудуп турары дээш федералдыг бюджеттен немей төлевирлерни саададып турарындан 886 муң рубль өрелиг улус өөредилгезиниң албан черлери. Октябрь 10-нүң байдалы-биле ук өрелер төлеттинген.

Республиканың 5 организациязында өрелер өскөн. Шак ынчаар «Ак-Довурактың ЧЭС» ААН-ниң өрелери 1 млн. 523 муң, «Чаа-Хөл кожуунун суг капиталы» МУБ-туң — 893 муң, ТР-ниң «Чаа-Хөл чылыгы» КУБ-туң — 585 муң, «Улуг-Хем чылыгы» КУБ-туң — 580 муң, а «Чадаана» МУБ-туң 197 муң рубль чедир өзе берген. Дөрт организацияда шалың төлевириниң өрезиниң хемчээлин эвээжеткен, ынчалза-даа оларның ниити өрелери канчаар-даа аажок улуг болуп артып турар. Ынчалдыр «Чеди-Хөл чылыгы энерго» ААН ажылчынарына — 6 млн. 687 муң рубльге, а «Тыва-Асбест» ААН 1 млн. 750 муң рубль өрелерни чыып алган болуп турар. Бии-Хем кожуунун «Нива» КАК-та — 744 муң, а «Кызылдың» КУБ-та 432 муң рубль өрелер бар болуп турар.

Прокурорнуң харыы хемчеглерин таныжып көргениниң түңнелинде Мөңгүн-Тайга кожуунун «Малчын» КУБ-туң 818 муң рубль өрезин болгаш Тес-Хемниң «Деспен» МУБ-та 197 муң рубльди база үзе төлээн. Ажыл төлевирлериниң талазы-биле өрелерниң деңгели «Тыва даг-дүгү» ААН-де (14 млн. 556 муң рубль), Кызыл хоорайның «Коммунальщик» КУБ-та (1 млн. 812 муң рубль), Кызылдың «Тувмашзавод» КУБ-та (1 млн. 679 муң рубль) болгаш «Сосновское Тыва КА ЭШИ» КУБ-та (963 муң рубль) хевээр болуп артып турар. Ол черлерге хамаарыштыр буурап дүжүренин бүдүрүлгезин чорудуп турар.

Ажылчынарына ийи ай ажыг акша-шалың төлевирин 9 организация чорутпаан болуп турар. Республиканың ниити өре түнүнүң

талазы-биле көөрге, оларның өрелери 85,2 хуу бооп турар.

Прокуратураның ажылдакчылары шалың талазы-биле өрелерни төлээрин хайгаарап турар болгаш ажыл берикчилеринден ук өрелерни төлээрин негеп турар. Шак ынчаар Барыын-Хемчик кожуунун прокурору «Ак-Довурактың ЧЭС» ААН-ниң 33 ажылчынарының сонугралын камгалаары-биле судче бир миллион чартык рубль хөй кылдыр санап каан, ынчалзажок төлеттинмээн шалың акшазын күш-биле төледириниң дугайында суд дужаалын бээриниң дугайында 33 билдиришкинни кириген. База ол ышкаш ЧЭС-тиң чингине директорунуң хүлээлгезин күүседип турар кижиге хамаарыштыр күш-ажыл хоойлужудулганың хажыдышкыннарын чайладырының дугайында негелделерни кириген. Сентябрь 27-де «Тыва-Асбест» КХН-ниң чингине директорунга хамаарыштыр кожунун прокурору РФ-тиң АХК-ниң 5,27 чүүлүнүн 1 кезээнде көрдүнгөн (күш-ажыл болгаш күш-ажылдың камгалаалының дугайында хоойлужудулганың хажыдышкыны) амгы үеде сайгарып көрдүнүп турар административтиг бүдүрүлгени оттурган. Амгы үеде сайгартынып турары бүдүрүлгелерни «Улуг-Хем чылыгы», «Чаа-Хөл чылыгы» КУБ-туң, «Чаа-Хөл кожуунун суг каналы», «Чадаана» МУБ-тарының удуртукчуларына хамаарыштыр кириген. Ол ышкаш Чөөн-Хемчик кожуунун прокурору «Чадаана» МУБ-туң директорунга хамаарыштыр административтиг бүдүрүлгени база оттурган.

Бо чылдың эгезинден тура, октябрь 1-ге чедир республиканың прокурорлары-биле хамаатыларның күш-ажылын төлээриниң эргелерин сагырының талазы-биле 187 негелдени кириген. Ол үе дургузунда хоойлуга удур актыларга хамаарыштыр 12, оларның 11-ин сайгарган болгаш чөптүг деп көргөн, удурланган негелделер кирген. Удуртукчуларга 15 сагындырыгны чарлаан. Прокурорларның шийтпир-биле 68 кижини административтиг харысалгага онааган. Ажылчынаарының эрге-ажыктарын камгалаары-биле он миллиондан хөй рубль түңнүг шалың акшазын төлээриниң дугайында 632 билдиришкиннерни судче дамчыткан. Оларның иштинден 511 билдиришкинни сай-

гарган болгаш чөптүг деп көргөн, а артканнарын өөренип көрүп турар.

Октябрь 1-ниң байдалы-биле алырга, Суд пристав-күүседикчилериниң албанының күүселдезинге 27 миллиондан хөй түңнүг рубль шалың акшаларын төлөттирериниң дугайында 970 күүселде бүдүрүлгелери турган. Отчеттук үе дургузунда 22 млн. 752 муң рубльге 830 күүселде бүдүрүлгелерин шийтпирлээн. Оларның 496-зын 12 млн. 996 муң рубльге херек кырында күүсеткен. Артканын 4 млн. 291 муң рубль түңнүг 140 күүселде чорудулгалары тургускан.

Прокуратура ажылдакчылары «Күүселде бүдүрүлгезиниң» дугайында федералдыг хоойлунун негелделериниң хажыдышкынын илереткен. Шак ынчалдыр Чаа-Хөл кожуунун прокурору бадыткап турары документилер чокта күүселде бүдүрүлгезин херек кырында күүселде-биле төндүрериниң дугайында шийтпир хүлээп алган кожунун суд пристав салбырының даргазынга хамаарыштыр удурланган билдиришкинни кириген.

«Күүселде бүдүрүлгезиниң дугайында» федералдыг хоойлунун 36 чүүлүндө көрдүнгөн чорудулганы күүседир хуусаазынга хамаарыштыр, ол ышкаш суд пристав-күүседикчилериниң хемчег албайн турары хажыдышкыннары Каа-Хем кожуунун прокурору илереткен. Ында «Каа-Хемниң тускайжыттыг арга-арыг ажыл-агыйлыг албаны» автономнуг албан черинден үш күүселде бүдүрүлгезиниң талазы-биле күш-ажыл төлевириниң 52 муңдан хөй рубль өрези төлеттинмээн болуп турар. Ыналданың түңнелдери-биле Федералдыг суд пристав албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң удуртукчузунга федералдыг хоойлужудулганың хажыдышкыннарын эдериниң дугайында негелдени кириген.

Бо чылын шалың акшаларын, пенсияларны, стипендияларны, пособиелерни болгаш хоойлу эзугаар тургустунган өске-даа төлевирлерге хамаарышкан, ол ышкаш шалың акшазын төлевир баарынга чедирген, азы ук өрени төлээринге шаптараазын болган кеземче херектерин оттурбаан база истевээн болуп турар. Организациялар удуртукчуларының бюджет акшаларын өскээр ажылгаан, мегелээн, буурап дүшкенде шалың акшазын озалдап төлээринге салдар болган чүүлдер кылганы таварылгалар бүртүктинмээн.

Чинчи ЧАМЗЫРЫН, Тыва Республиканың прокуратуразының федералдыг хоойлужудулганың күүселдезин хайгаараар талазы-биле килдистиң прокурору.

«Алчыларывыс — журналистер» деп теледамчыдылгандан

Тайга кожуунга ужуражыл-уругларның «Авырал» эстетик кижизидилге төвүнге даар-уламчылаан, чүге дизе барган кезээвисте төптүн-биле таныжып, экскурсия-га өй болган бис. Уруглар башкылар дыка-ла хөй ажылды чорудуп турар. Оларның холу-биле кылган чарашынып, ыры-

жетте чыжырганалар орнунга бичии сарыг витаминнерни ине-биле үттеп тургаш кылганы езулуг улуг күш-ажыл ышкажыл. Үнүн бижидип кааны, роль бүрүзүнүн күүседикчилериниң чугаалап турар аянының шынары бедик, бүзүреничиг, чаптанчыг, чараш.

«Шын» солунунун кол редактору С.С. Монгуш, килдис редакторлары С.С. Балчыр, А.М. Монгуш, А.Д.

Студияның бичии журналистери.

рын, чураан чуруктарын, таараан чүүлдерин магадап-выс. А уругларга таарыш-гускан мультфильмнерниң-ын! Көрүп-ле оруксаан-валап-даа, орустап-даа, даа турар. Ынчангаш баш-ежэвисте көрүп, билип, таныжып четтиккен бис.

Талазында эртен езулуг-жык чугаа эгелээн. Чам-выс директор башкы, ооң-ызы-биле интервьюлаан, арывыс чаа ному үнген-и Чаа-биле чугаалашкан, өлүндө шупту чыылгаш, ыдылгага кириштивис.

Ыдылганы төптүн башкызы Александровна Чапчын-п эрттирди. Ол ажылынга-ан-дыр дээрзин аныяк-н улуг журналистер-биле-ып, айтырыгларны салып, угааланып олурарындан-ис. Теледамчыдылгалар-аа эртип турар дээрзин-нун тырттырып турарын-көскү, илден-дир. Аналистика кичээлдерин-3 чогаал номнарының-башкы Көк-оол Байыр-Салчак удуртуп эртирип-инчангаш ол уругларны-налистика талазы-биле-ын оттуруп турар эвес, а-ынак, ону бижип шыдаар-ылдыр кижизидип турар. Чилерге сеткил-сагы-ердинген башкы оларның-турар сорулга-планнары-штырды. Удавас уруглар-лдарының чыындызының-латтынар, колдуу шупту-эрзин Көк-оол Байыр-өөрүшкүлүг дыңнатты. Анныг уругларынга баш-ланып чорууру чугаажок. Чырыкче чаа үнген ному-ж кылдыр ап, ону сонуг-п, байыр чедирбишаан, аар-даа эки өөренирин, ннерни, тиелелгелерни-фильмнерни көрүп ора, үтү талазы-биле кылга-нарының бедиин мага-«Чыжыргана» деп сю-

Даржаа, В.В. Конгар «төгери-столдун» ажылынга кириштивис.

Теледамчыдылганың башка-рыкчызы башкының салган айты-рыгларына журналистер долу-болгаш делгеренгей харыыларны-берген. Бай-Тайга кожуунда келген-эн-не кол сорулгавыс — солун-чагыдылганының дугайында, ооң-арыннарына кандыг материал-дарның парлаттыганын турарын-уруглар күзеп турарыл, журналист-мергежилдин онза, солун болгаш-берге талаларын, кижилер-биле-канчаар ажылдаарының аргаларын-солунчулар чугаалап берген.

Башкы К.Б. Салчак — «Шын»-солунун доктаамал бижикчизи-болгаш номчукчузу. Амыдыралчы-чүүлдерни болгаш бодунун чогаал-дарын башкы бистиң солунууска-парладып үндүрүп келген. Ам ооң-өөреникчилери башкызындан-үлегер ап, чаңгыс чер-чурттуг-ларының дугайында материал-дарны бижип, солунун бижик-чилери, номчукчулары болуру-чугаажок. А редакция «Авырал»-эстетиктиг кижизидилге төвү-биле-моон сонгаар-даа быжыг харыл-зааны тудар. «Авыралчыларны»-редакцияже чалап, удур-дедир-харылзажып ажылдаарын дугу-рушкан.

Дорт эфирже үнүп, теледам-чыдылгага кирип деп чүве амыр-эвес ажыл дээрзин билир бис. Чаң-чыкпаанындан деидээр, дүвүрээр, баштан бодалдар чиде халчы бээр— чүү-даа турар. А «авыралчылар»-бичизинден-не бо ажылга өөре-нип турар болгаш оларның арга-дуржулгазы улам улгадыры-чугаажок. Келир үеде оларның ара-зындан сураглыг журналистер, чогаалчылар, режиссерлар, опе-раторлар, үн операторлары үнер-боор дээрзинге идегеливис улуг.

«Шынче» бижип турунар, уруг-лар. «Шынны» чагыдып алырын-ада-иелеринерге сүмелеңер. Харылзаавыс улам быжылгаалынар. Аяк шайны чооглап, амданныг аш-чемиңерни амзадывыс, чорук-кижилеринге кичээнгеинер дээш-четтирдивис, эргим башкылар.

Светлана БАЛЧЫР.

Командировкадан чуруктарны-Валерия КОНГАР тырттырган.

МИЛИЦИЯДА ЧУГУЛА КЕЗЕК — ПСИХОЛОГИЯ АЛБАНЫ

Шагдаа ажилдакчыларының ажил-чоруду-газының психологтуг хандырылгасы иштики херектер органнарының ажилының чугула кезээ болур. Тыва Республиканың иштики херектер органнарының тургузуунда психологтар баштай 15 чыл бурунгаар көстүп келген.

Бо албанга бүзүрел элээн каш чыл иштинде быжыгып тургустунган. Ынчалза-даа чылдар эрткен тудум, психолог кижиле чугаа эргежок чугула чүве-дир деп чүвени шагдаалар биле бергеннер. Амгы үеде албан чериниң психологтарының — бедик мергежилдиг специалистериниң, саны 6 кижичеткен. Олар милицияның онза уjur-дузалыг отрядында (ОМОН-да), ведомстводан дашкаар камгалал отрядында, профессионал мергежил белеткелениң төвүнде болгаш Кызылдың иштики херектер эргелелинде ажилдап турар.

ТР-ниң ИХЯ-ның аппаратазының болгаш кожуун салбырларының ажилдакчыларының психологтуг хандырылгасын хууда состав-биле ажил талазы-биле эргелелдин ийи психологу харыылап турар. Бо хүнерде орук шимчээшкенинге айыыл чок чорук талазы-биле күрүне инспекциязының (ОШАЧКИ) албанынга база психолог албан-дужаалды кириериниң дугайында айтырыг шийтирлеттинер.

Милицияның психологтарының ажилдарын организастаарын ТР-ниң ИХЯ-ның хууда состав-биле ажилдаар эргелелиниң психологу, иштики албанының майору Сюзанна Биче-оол харыылап турар.

Психолог кандыг ажилдар кылыр уjurлугул?

Иштики херектер органынга ажилдаар күзелдиг кордакчыларның шийлгезинге психологтуг киржилгези кончуг улуг. Кандидаттар чүнүң-даа мурнунда таныжылга чугаалажылгаларны эртер. Бедик албан-дужаалче шилчир деп турар ажилдакчылар база оларның удуртуп-баштаар арга-шинээн тодарадып илередири-биле психологтуг шинчилелди ыялап-ла эртер.

Психологтуг ажилдың база бир угланыышкыны албан-хүлээлгезиниң аайы-биле Соңгу-Кавказ регионунга сургакчылаашкынга чорааш келген ажилдакчылар-биле ажил болур. Бо талазы-биле улуг ажилды Милицияның онза уjur-дузалыг отрядында психолог, милицияның майору Март-оол Монгуш чорудуп турар.

Онза нарын байдалдарда албан эрттирери-биле ОМОН-га 78 дайынчы шагдаа эрткен 7 ай иштинде шилип алдынган. Олар Соңгу-Кавказ регионунга сургакчылап чоруур мурнунда тускай белеткелди болгаш психология талазы-биле практиктиг кичээлдерни ыялап-ла эртип ап турар. Кичээлдер чүнүң-даа мурнунда коллективтиг демниг болур чорукче, дайынчы хөөнү көдүреринче болгаш бодунуң дайынчы эштеринге бүзүрелдин бедик деңгелин чедип алырынче угланган болур. Бо эки талалар чепсектиг чөрүлдээлдер девискээринге тускай сорулгалыг операциялар күүседип турда, онза чугула апаар.

Дайынчы шагдаалар төрөөн Тывазынче эеп чанып кээрге, оларның-биле база психологтуг хемчеглер ажилын эрттирер. Ону кылырда янзы-бүрү психологтуг мерге-

жилгелерни шагдааларга кылдыртыр, чаа техниканы — кижидыңнап, көрүп тургаш, сагыш-сеткилин оожургадыр «Вояджер» аппараты, психиктиг байдалды таарыштырар «Апек», биологтуг удур харылзааны тургузар «Релана» дериг-херекселди ажылгап турар.

Ажилдакчылар аразында бодунуң амы-тынынга четтине бээр хире байдалдарны баш удур болдурбазының талазы-биле психологтарның база ажилы улуг. Ындыг янзылыг багай таварылгалар

иштики аянажылгасын катап тургузарынга, сагыш-сеткилин оожургалынга эргежок чугула болур.

Шагдаа ажилдакчылары боттары психологтар-биле күзелди-биле ужуражып, чугаалажып турар. Ол дээрже психолог кижидунуң ажилын эки кылып турарын болгаш айтырыг тургустунуп келирге, ону билдилиг шийтирлеп шыдаарын херечилеп турар.

Кол сорулга — коллективтиң демниг болуру

Коллективтиң демниг чоруун быжыглаарынче угланган хемчеглер (тренингилер) ажилдакчыларның улуг сонургалын болдурп турар. Назы четпээннер херек-

соонда могап туруптар байдалын экижидери-биле психолог Чойгана Мергеновна релаксациялыг мергежилгелерни болгаш «Бисти чүү каттыштырып турарыл?» деп оюнну организастап эрттирген.

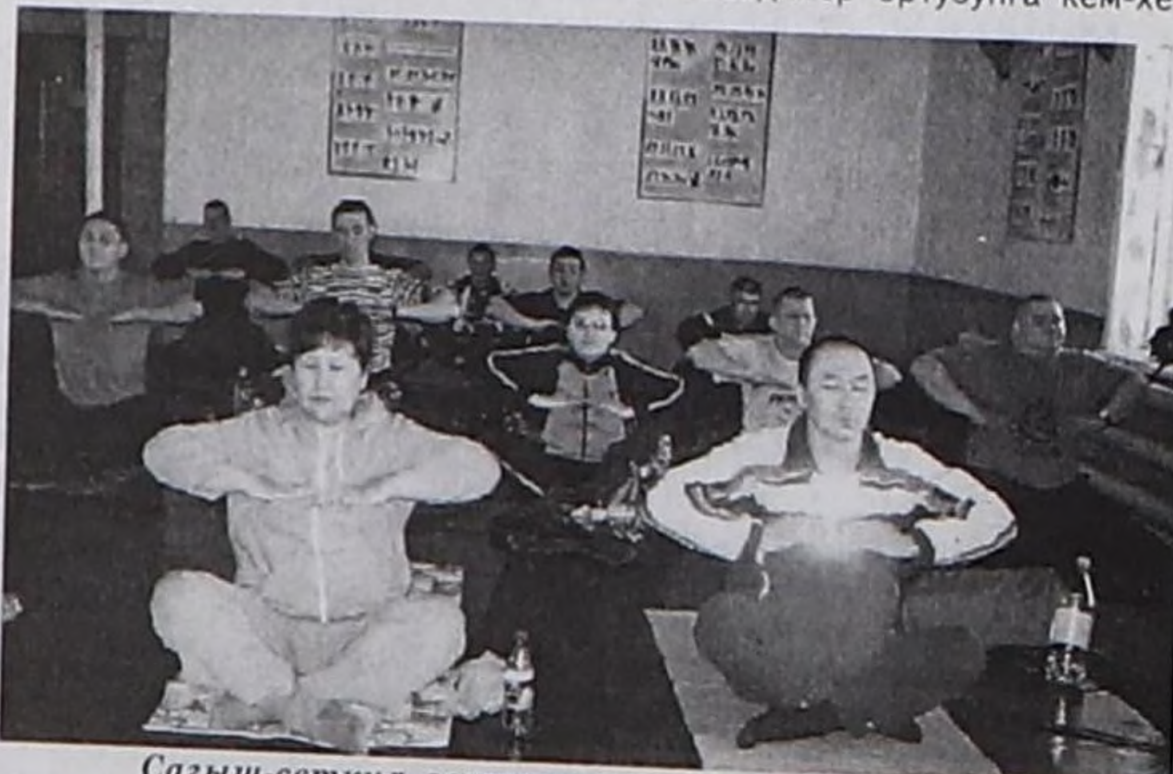
Албан черинден дашкаар камгалал чериниң ажилдакчыларынга «Стрессстен хосталышкын» деп программаның кадыкшылга курузу кончуг таарышкан. Ол шын тынарының аргазынга болгаш күш-дамыр сайзырадыр мергежилгелерге үндезилеттинген. Оларны кылырга кижиниң кылыы частыр болгаш дүвүрзэн сеткили оожуургаар. Яамының психологу, милицияның улуг лейтенанты Наталья Беленькаяның чугаалап турары-биле алырга, бо программа-биле өөредилге эртип турган ажилдакчылар уйгудыжының экижээнин, омак-сергек апарганын, сагыжында эки бодалдар көвүдөп турарын, иштики хөөнү оожургаанын болгаш дыштанып алганын демдеглээр болган.

Психологтуг ажилдарның бир угланыышкыны назы четпээн корум-чурум үрекчилери-биле олар катап кандыг-бир үүлгедиг кылбас кылдыр баш удур суртаал чугааларны чорудары болур. Ындыг ажилды яамының назы четпээн корум-чурум үрекчилерин түр үеде тудар төптүн психологу, милицияның лейтенанты Аяна Сат чорудуп турар. «Назы четпээн уругларның үүлгеткен кем-херектери колдуу комплекстиг байдалдыг болур, ынчангаш ону болдурбазының кара чаңгыс аргазы — оларның-биле баш удур ажилдарны үре-түннелдиг чорудары болур» — деп, уруглар психологу чугаалап турар.

Элээдилер ортузунга кем-хе-

Дайынчы эш-өөрүнүң бизирели чүдөн артык.

Сагыш-сеткил оожургалының ээлчеглиг кичээли.

териниң талазы-биле инспекторлар аразынга шак ындыг бир тренингини Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелиниң психологу Чойгана Ооржак эрттирген. Ол аныяк ажилдакчыларны кижилер аразында шыдамык харылзааның үндезиннеринге өөрткен.

Тренинг кичээлдер ажилдакчы кижидунуң шын алдынарын, аажы-чаңын башкарып билер шынарын сайзырадырынче угланган. Бир ындыг тренинг үезинде назы четпээннер херектериниң талазы-биле инспекторлар, ажилының аайы-биле хүнүн-даңнын өске улустун берге амыдырал-чуртталгазын көрүп чоруур кижилер, бооп болгу дег чөрүлдээлиг байдалды сайгарып көргөн болгаш оон таптыг үнүп болурунун аргаларын сайгарганнар. Инспекторлар тургускан айтырыгны (байдалы) идепкейлиг өөренип көрүп, салдыгган темага боттарының көрүжүн айт-чажыт чок илереткеннер.

Кижиниң чымыштыг ажил

рек үүлгедиишкенин база катап болдурбазының талазы-биле баш удур ажилдар назы четпээн уруглар төпче кирген хүнүнде-ле эгелей бээр. Чүнүң-даа мурнунда психолог кижиле элээди уруг азы оол-биле бо албан черинге дүрген социал-психологтуг чаңчыгышкын талазы-биле ажилды, а оон соонда дүвүрелди, коргар чорукту чавырылдырып база могап-турупкан байдалды экижидериниң талазы-биле хемчеглерни алыр.

Иштики херектер черлериниң ажилдакчылары үргүлчү онза, берге байдалдарда ажилдап турар болгаш оларга сагыш-сеткил оожургалы, психологтуг деткимче бо-ла херек апаар. Ынчал кээрге, иштики херектер органнарынга психологтуг деткимче албаны келир үеде чүгле улам неперээр апаар.

Ая БЮРБЮ,

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Чагаалар аразында

ЧЕТТИРДИ «СЕРЕБРЯНКА»

Амыдырал-чурт мен хуумда, даж хемге, шапкын ага далайга дөмейл: Чуртталга база ын хөөкүйнү аңдара октап, силгип, шапкын агымы-бил даа байдалга таварышылгаар болгай. Ам чүү турбас дээрли аржык, ажыг-шүжүг мени база оюп эртп

Бис өг-бүлө туткаш чылдарда эгин кожа чүг төлүвүстү кижизиг, мөдүр өстүрүп-кижизидыска чоргаарланып чыккан. 2009 чылдың октябрьда ге ажилдап турган, экинчилер чараш оглувусту ажыг-шүжүгге таваржыкчыска-даа сагыш салбасыктап, берге байдалга кан турдуус. Бо чылдың машина мунуп чораа нертен ачавыстың хан кыны бедээш, бергеде Тес-Хем кожуунун келгезинге ниити эмнелгелерге эмнедип, дуржулгалар Лоозанмаа, Мария Санын кичээнгейлиг ажилында экижээп. Дуржулгалар бодунуң ажилын экинчилер улаштыр кадыкшылгаары-биле «Серваторийге дыштанып берген.

«Серебрянка» Тыва бир чараш булуңунда турган болду. Дайын киржикчил болгаш күш-ажылдың хирин-даа эмнеп, сегиди 2008 чылдың апрельде ажык бо эмнелге черин ээн каттап турган черни катап чаартып, аарыг-аржык болгаш каагарлаттыг арга-шинектерге таарымчалыг кылдыр каанын кижилерге көргөш, өөрүдү. Бо албан черин мынча кылганынга Тыва Республиканың Даргазы Шолбан Чоо-оолдун үлүг-хуузу дыка үчүвени билдим. Бо кадыкчылдар албан чериниң девискере ногаан ыяштарлыг, ишти-даа чечектерни тараан. Чонну кичээлдерин, бүдүн чыл дургу хулээп ап, кадыкшылын быычкан эмнеп турар.

Улуг эмчи Оксана Иза Гостюхина эвилең-ээлдек, езулуг ажилынга бердинген болду. Бистиң байдалымыз нааш, тускай өг-бүлө палата чыттырган. Кабинеттер би дыка эки дериттинген, шаңнал талдарны делгей аскан. Чиванна өрээлдерге эмчилер у боттары-ла чалап кирип э турар. Эки кичээнгейлиг бышынарлыг эмнээрге кижилер дораан сегип, сагыш-сеткил чик апаар чорду. Ынчангаш аныяк коллективке хөй-хөй дишкениннерни, дүн-хүн чок апаар турар эмчи сестраларынга киливис ханызындан кадыкшыл аас-кежикти күзедивис.

Маңаа Тес-Хем кожуун эмнелгениң дүрген дуза чедирер бырының чоллаачызы Вячеслав Донгакка, кожуун эмнелгени ниити эмнелге салбырының ажилдакчыларынга база өөрүп четтенивисти илереттивис.

Сезеней, Майя КҮНЗЕКТЕ
күш-ажылдың хоочуннара
Куран суур.

«ААРЫГ МЕН» ДЕП МЕДЕРЕП БИЛИРИ ЧУГУЛА

Чамдык медээлерден алырга, чыл санында Чер кырында 9 миллион кижилер туберкулезтан аарып турар болза, ооң иштинде 3 миллион кижилер ол аарыгдан чок болуп турар. А чамдык медээ-дыңнадыктан алырга ол саннарны 8 болгаш 2 миллион кылдыр айткан.

2007 чылда Россияда 117 738 кижилер, 2009 чылда 105 530 кижилер туберкулезтан бир дугаар аараан деп бүртүктүз.

Россияга чылда туберкулезтан 25 муң кижилер өлүп хоррап турар болза, Европада ол көргүзүгү 3 катап аз. Халдавырлык болгаш паразитарлык аарыктардан өлүп хоррап чоруктуң ниити санын алгаш көргө, 85 хуузу туберкулезтан өлүп-хоррап турар болуп турар.

2010 чылдың 9 айлаң көргүзүү-биле алырга, туберкулезтан аарып чорук 9,5 кезең азы өскээр чугаалаарга, айларның дургузунда туберкулез аарыгы 524 кижилер тода. Бо аарыгдан өлүп хоррап база бедик. Бай-Тайга ко-9 кижилер аараан деп тода болза, 4 кижилер ол аарыгдан өлүп, Чөөн-Хемчик кожуун-кижилер аараан деп илереткен, өлгөн, Чаа-Хөл кожуунда илереткен, 3 кижилер чок Тес-Хем кожуунда 6 кижилер, 3 кижилер чок болган, 6 кижилер илереткен, 4 кижилер болган, Чаа-Хем кожуун-кижилер илереткен, 4 кижилер өлгөн, Ак-Довурак хо-8 кижилер туберкулезтан илереткен, 11 кижилер олдан чок болган. ан-чурагайлар чүнү көр-арып? Дарга-бошкалар көрүп турарыл дээн-биле шимээн үндүрер, номчукчу.

«Социал ужу-дузалыг аарыктар-биле демисел болгаш оларны болдурбас талазы-биле» тускай сорулгалыг федералдыг программа езугаар хемчеглерни ап чорудуп турар. Ынчалза-даа...

Мээң эскериглерим-биле алырга, Кызыл хоорайда туберкулез аарыг кижилерниң хей кезини мөөң-неттинген. Бо аарыгның нептереп турарының чылдагааны чүдөл?

Бирээде, эмнелгеде чыдар ажык, ажык эвес-даа хевирлиг аарыг аныяк кижилер аразында хүн бүрүнүң харылзаазын үспес: доктаамал чугаалажып, кады хоорайлап, чажыргаш канчаар, чаңгыс савадан дугураанны хостуг ижи турары дыка улуг салдарлыг болуп турар. Ону болдурбазының аргазы кайдал? Эмнелгеде хей кезинде аныяк назылыг улус чыдар болганда, оларның социал культурлуг хоргадалын экижидер. Оларның хостуг үелери ажык чок, харын-даа багай болгаш ниитилелге хоралыг кылдыр эртип турар. Ынчангаш олар эдержип алгаш, хоорайлап

халчыр. А ол дээрже хүнде, эвээш-ле дизе, бир-ле кижиге бо аарыгны халдадып турары-дыр. Ол дээрже хөөредиг-дир, хүнүн-не аарыг халдадып турар болза, кадык кижилер артпас-ла ыйнаан дээр кижилер турар чадаас. Иммуниетиди бажыг кижилерге ол аарыг хоочурааш, бир-ле хүн доңуптарга, аарыг «бажын көдүрүп кээр» утпаалыңар. Аныяктарга маңа түр курстарга, Интернет таварыштыр-даа болза, чиик программа-биле өөренир арганы бээр болза, бир кезек кижиниң тояп, аарыг халдадып маңаар чоруу кызырлыр хире.

Ийде, кожууннарда туберкулез салбырларының чыдар орун-нарын кызырып турары шын эвес. Чижээ, Тываның база бир хей чурттакчылыг хоорайы Шагаан-Арыг хоорайда аарыг кижилер чыдар оруннарны 45-тен 25-ке чедир кызырганы чөптүг эвес. Кызыл хоорайда республика диспансеринде бир өрээлде 10-20 аарыг кижилер чыдар болгай. А херек кырында ол аарыг улус бир хүнде деңге аарып, аарыгының чадазы деңге нептеревейн турар болгай. А бо кожуунда эмнелгеде аарыг улус бир өрээлде дөрт-дөрт кылдыр чыдып турар. Ол республика эмнелгезинде байдалга бодаарга, эки байдал-дыр. Чаңгыс ол барымдаа безин аарыгның экириинге салдарлыг болуп болур болгай. Бүдүн кожуунда чүгле 25 кижилер туберкулезтан аарып турар болган чүве болза, бо айтыргыны көдүрбес-даа турган болгай-бис.

Үште, Кызылда туберкулез

аарыг кижилерниң өг-бүлезинге социал деткимчени көргүзүп, халас аш-чем аймаа-биле хандырып турар. А кожууннарда ындыг ажыл чок. А бо аарыгдан колдуунда чедимчези багай өг-бүлелерниң кежигүннери аарып турар болгай.

Дөртте, бот-боттары-виска кам чогувуста. Аарыг кижизинден оспагыраар, ческинер, а оозу баар чери чогуңдан черлер кезип, аргачылар-биле тояп чоруп каар таварылгалар дыка хей. А чамдыкта мырыңай удурланышкы болур. Аарыг кижизи бажынында чаш уруглар, кадык кошкы кижилер бар турда-ла, аңгылаңып, эмненип алырын кыспас, аңгы аяк-савадан ишпес, чүге ческинип тур силер деп хордаар-хомудаар. Түннелинде бүдүн өг-бүлө уурук-сууруктап аарыыр.

Беште, туберкулез аарыг кижилерге тускай бажың оочуру шагдан тура туруп келзе-даа, бо оочуру езугаар аңгылаңып, бажың ап турар кижилер-даа эвээш, оларга деткимче кылдыр бажың тударының, бээриниң программалары ажылдавайн турар.

Кандыг-даа аарыг кижилер бир дугаарында аарып турар мен деп медереп билип, ол аарыгның салдары кайы хире болурул, мээң кылып болур арга-шинээм кандыгыл дээн ышкыш чүүлдерни деңзигүрлөп өөренип көөр херек. Оон чүгле бодунуң эвес, ынак эжиниң, ада-иезиниң болгаш акы-дуңмаларының кадыкшылын бодап, чылчылы-биле бо эмнелгеде чыдып турарының орнунга, чүнү канчалза

экил деп чүвени медереп билир, боттары база эмчилерниң дуза-зынга уткуштур базымны кылып кылдыр психологтарны хаара тудары чугула.

Тыва кижилер Саян ашкыш, чурттаар чер дилеп кылаштарга, «хулиганың Тыва чурттуг» деп эпчок чүүлдерни чугаалай бээр кижилер турар боор чораан. Удавас бо хевээр турар болзувусса, «туберкулезтуг Тыва чурттуг» дээш бажыңыңче кирир кижилер тывылбайн барза канчаар?!

Чоокта чаа социал ужу-дузалыг аарыгларның республикада байдалының дугайында ведомстволар аразының хуралын эрттирип тургаш, «акшаландырышкың чедишпес» деп айтырыг көдүрүлдү. Мен бодаарымга, ажылды шын эвес хуваап турары-виска деп бодаар мен. Чүге дээрже туберкулез аарыг хамаатыларга, бирги ээлчегде, психологтар негеттинип турар. Олар чиик сеткили-биле республиканың туберкулез диспансерин аалчылар бажыңы кылып алган, хоорайлап каап, чөмненип алгаш, катап база халчып тургаш, күрүңге, бодунга болгаш ниитилелге кайы хире хора чедирип турарын медереп билбейн турар. Чүгле боттары эки тура-биле эмненип алырын күзеп, кадык болур дээш чүдөн кезек үеде ойталаарын кижилер бүрүзү медереп билир болза, аарыгның нептерээри намдал болур. Боданганы ботка дээр дээр болгай. Боданып көрээлиңер. Тыва арыг агаарлыг, чараш-бойдустуг чурт-тур деп ат-сураавыс хевээр артарын магадылап көрээлиңер.

МОНГУШ

БАШКЫЛАРЫВЫС – ЧОРГААРАЛЫВЫС

культура болгаш спорттун ийикчизи болбушаан, онуң, башкылаашкыны чобашкы кижиге – улуг соаныяк-өскенге – үлегер-иш-өөрүнүң ортузунга багай амыдыралдың сур-а. Олар чүгле ниити өөр-аны езугаар ажылдаар солада эртип турар бүгү-тилге-кижизидилгелиг, массалыг хемчеглерниң чилери, хей-аът кирик-лаарын амыдыралдан тур.

рым муниципалдыг өөр-и Кызылдың 3 дугаар ның эге класстарына гелзэн болгаш баштайгы берген школавыстың хүн-ыдыралын бо-ла сонуур-ишкиннеринге чоргаар-уур кижилер мен. Бо удаада эгезинде онзалааным – ның күш-культура болгаш андыкшылдыг башкыла-тайында каксы бижики-

Кызылдың № 3 школазының эге школазының башкыларының спортчу командасы. Школань архивинден чурук.

идиг болганын улуг чоргаарал-биле демдегеп болур.

Күш-культура болгаш спортту амыдыралының адырлыбас кезээ кылдыр санал чоруур бо башкылар-ның спортчу чедишкиннерин маңа санаар болза, хей-ле чери эжелей бээр боор. Ынчангаш маңа башкыларның каш чедишкиннерин кириейн.

Найысылалдың школаларының ортузунга чылдың-на эртип турар хол бөмбүүңе маргылдааларның

каш дакпыр чемпионнары, черниң уг-шин тыварыңа шаңналдыг черлерниң эдилекчизи. Афган дайынының интернационалчы хоочуннарының чылдың-на эрттирип турары маргылдаазыңа дөрт дакпыр тиилээш, шилчил чоруур кубокту боттарында кезээ мөңгөде чаалап алган эң-не шыырак команда дээрзи хейнү чугаалап турар...

Школаның бо чаңгыс демниг башкылары спортчу амыдыралдың тергиннери болбушаан, хей

ниитиниң өске-даа ажылдарының идепкейжилери дээрзин онзазынып дыңнадым. Бо хонуктарда олар Кызылда Орус культура төвүнүн организастап эрттирип турары «Бис + уран чогаадылга» деп фестивалында школазының адын камгалаары-биле бүгү-ле хемчеглерде киржи турар болду. Ынчангаш башкылары-виска чогаадыкчы чедишкиннерни, спортчу чайыналчак тиилелгелерни ада-иелерниң мурнундан күзедим.

УЛУС ӨӨРЕДИЛГЕЗИНИҢ АКАДЕМИКТЕРИ

Октябрь ортан үезинде Сочи хоорайга болуп эрткен «Россияда өөредилгени модернизастаары: политиказы, указы, технологиялары» деп бүгү Россия чергелиг эртем-практиктиг конференцияга муниципалдыг өөредилге албан чери Кызылдың 3 дугаар школазы киришкеш, боттарының өөредилге программаның чедишкинниг камгалап, 300 хире школаларның аразындан ылгалып, «Россияның школазы-2010» деп мөөрейниң лауреады болганы – онзагай болушкун.

Кызылдың № 3 школазының башкылары боттарының чогаадыкчы ажылдары-биле каш чыл улаштыр тиилеп, Россияның шыырак дээн педагогтарының санынче кирген. «Бистиң чаа школавыс» деп мөөрейниң негелделери езугаар өөредилге болгаш кижизидилге ажыл-чорудулгазын бедик деңгелде эрттирип, чогаадыкчы-дилээшкиннерни кылып, башкылаашкын ажылының онзагай чедишкиннерин чедип алганы дээш школаның директору Людмила Муравьева биле эге класс башкызы Зинаида Ооржак бо чылын «Улус өөредилгезиниң академиги» хүндүлүг аттарны чаалап алганнар.

Айрада МОНГУШ.

Кызылга Чоннуң чаңгыс эвиниң хүнүнге тураскааткан культура программаның планы

Октябрь 21-деп ноябрь 14
Ус-шевер дааранылганың
делгелгези — Орус культура
төвүнге, 9.00 шакта.

Октябрь 28-теп ноябрь 4
Лекциялар, беседалар,
класс шактары, хоочуннар
байыр чедирери, школалар
ның чогадыкчы коллек-
тивтериниң концерттериниң
үнүшкүнүг солчулгасы —
муниципалдыг өөредилге чери
Кызыл хоорайның ортумак
өөредилге школаларына.

Ном делгелгелери, Викто-
риналар, маадырлыг чоруктуң
шактары — хоорайның библи-
отекаларына.

Ноябрь 2
Кызыл хоорайда чурттап
чоруур Россияның чоннары-
ның национал культуразының
«Найрал» I фестивалы —
Орус культура төвүнге, 12.00
шакта.

Ноябрь 2-3
Хоорайның организация-
ларына болгаш бүдүрүл-
гелеринге Чоннуң чаңгыс эп
сеткил хүнүнге тураскааткан
лекциялар, викториналар.

Ноябрь 3
Кызылдың № 3 школазы-
ның 30 чыл болган юбилейинге
тураскааткан байырлыг хемчег
— № 3 школаның хуралдаар
залы, 15.00 шакта.

Ноябрь 4
Ада-чурттуң Улуг дайынының
киржикчилериниң мемориалдыг
тураскаалына чечектерни
салыры, митинг — 11.00 шакта.

Чоннуң чаңгыс эвиниң хүнү-
нге тураскааткан байырлыг хем-
чеглер (байырлар концерти,
улусчу хоглээшкни) — Арат
шөлүнге, 12.00 шакта.

Хендир тыртарынга, дартска,
хол басчырынга, шой көдүре-
ринге, аргамчы октаарынга
спортчу маргылдаалар — Арат
шөлүнге, 13.00 шакта.

В. Тока аттыг күрүнениң сим-
фониктиг оркестриниң концерти
— Тываның күрүне филармо-
ниязынга, 14.00 шакта.

Национал кухняларның дел-
гелге-садыглаашкыны — Орус
культура төвүнге, 14.00 шакта.

Тыва Республиканың Нацио-
нал оркестриниң концерти —
Улусчу чогадылга бажыңына,
15.00, 18.00 шактарда.

«Төрзэн чурт болгаш салым-
чол чаңгыс» деп байырлар кон-
церти — Орус культура төвүнге,
17.00 шакта.

Ноябрь 5
«Найралчы найысылал» ба-
йырлар концерти — Орус куль-
тура төвүнге, 14.00, 17.00 шактарда.

Ноябрь 6
Кызыл хоорай мэриязының
командаларының аразынга
баскетбол маргылдаазы —
И.Ярыгин аттыг спорт компле-
кзинге, 12.00 шакта.

Ноябрь 6
Тыва Республикага Хакасия-

ның культура хүннери
Уругларга «Ковыль» лекто-
рий программасы («Улгер»
ансамбль) — Улусчу чогадылга
бажыңына, 14.00 шакта.

Хакас Республиканың уран
чуул мастерлериниң гала-
концерти — Улусчу чогадылга
бажыңына, 18.00 шакта.

Хакас Республиканың сим-
фониктиг оркестриниң «Музы-

калыг фантазия» деп уругларга
программасы — Тываның күрү-
не филармониязынга, 14.00
шакта.

«Огниво» хөгжүмнүг тоол
(«Улгер» ансамбль) — Тываның
күрүне филармониязынга, 16.00
шакта.

Ноябрь 6-7
Фестивальга «Агым» сту-
диязының киноларының көргү-
зүү (тыва дылда киноларны
орус дылче очулдуруп турар) —
Орус Культура төвүнге, 15.00,
18.00 шактарда.

Ноябрь 7
Кызыл хоорай мэриязының
командаларының аразынга
эштиринге маргылдаа — И.Яры-
гин аттыг спорт комплекзи.

Күскү дыштанылга-даа эгелзэн.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ ФО

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Бии-Хем кожууннуң муниципалдыг түр соң-
комиссиязының составын четчелээриниң дуга

2010 чылдың октябрь 29 №150/651-5 Кызыл хоо

Бии-Хем кожууннуң муниципалдыг түр соңгулда коми-
2010 чылдың сентябрь 12-де Тыва Республиканың С
комиссиязының «Бии-Хем кожууннуң муниципалдыг түр
комиссиязын четчелеп тургузарының дугайында» №134/61805
биле четчелеп тургустунган составынга кандидатура тал
саналды чугаалажып көргөш, «Россия Федера-
хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдум
эргелериниң кол-кол магадылалдарының дугайында» фед
хоойлунуң 29 чүүлүнүн 11 пунктузунга дүүштүр Тыва Респу
Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Бии-Хем кожууннуң муниципалдыг түр соңгулда комис-
составына:

1982 чылда төрүттүнген, эртеми дээди, Бии-Хем ко
чагыргазының административтиг комиссиязының кол специ
хүлээлгезин күүседип турар, чурттап турар чериниң аай
депшиттирген Максим Владимирович Теплыхты томуйлаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская»
солуннарына парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының да
Б.Д. ОНДАР.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының се
рының хүлээлгезин күүседип турар Ю.О.САЙЗУ.

«Энергострой» КХН

Кызыл хоорайның «Энергетиктер»
микрорайонунда 11 дугаар бажында чаа 30
квартиралыг, чурттаарынга аажок таарымчалыг
квартираларны садып тур.

1 өрээлдиг квартира — 44 дөрбелчин метр;
2 өрээлдиг квартира — 72 дөрбелчин метр.

Соңгаларын пластиктен кылган. Чылыг дамчыдылгасын, изиг
болгаш соок сугларны квартиралар аайы-биле санап турар.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2а,
телефоннары: 4-85-29.

Мобиль телефоннар: 8-923-268-9073, 8-905-920-4101.

БОДУНУҢ КВАРТИРАЗЫ БОЛУР!

«Ипотека агентилели» ААН болгаш Россияның Ажаалга банкызын
дамчыштыр ипотека чээлизин берип турар.

• Бодалдар дизи

Келир үе-биле холбашкан
айтырылганы сонургал-биле
көөр чаңылдыг мен, чүге дизе
чуртталгамның артак үезин
аңаа эрттирер болгай мен.

Кеттеринг.

Бодун тиелеп алыры-ти-
лелгелерниң эң улуу ол-дур.

Платон.

Көөр хөөн чок чорук-
сагыш-сеткилдиң аары-дыр.

Байрон.

Кижиниң төрзэн бажыңы-
дан эргим чүүл чер кырында
чок.

Цицерон.

Дыл-бодалдарның хеви-
дир.

Сэмюэль Джонсон.

Кончуг эки илереттинген
бодал бүгү дылдарга кончуг
угаанныг кылдыр дыңналыр.

Драйден.

Чалыы назын чуртталга
чүгө чаңгыс удаа таваржыр.

Лонгфелло.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35,
редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94,
бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура,
өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агый — 2-17-09
очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7560. Чагыг 130. Номери парлагже дужааганы: график
езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЫЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО «Тувакредит»
Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК 049304740
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш
массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортак
Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2010
чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» ААН-га парлаан.
(Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары
редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы сананды
болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары
харыылаар.